

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya elmləri doktoru, professor
Ayna Sultanova, 11, Bakı, Yasamal, AZ1073
elm. ve. tehsil@mail.ru

RƏSUL RZANIN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

(Müəllifin “Müləhizələr” və “Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti
və gələcək vəzifələri haqqında” məqalələri əsasında)

Xülasə

Ədibə görə, dilin formalaşmasına bir sıra siyasi, iqtisadi, mədəni-tarixi faktorlar təsir göstərir. Elə sözlər, tərkiblər var ki, onlar dildə çox geniş işləndiyinə baxmayaraq, dildə mənimsənilməmişlər. Məsələn, *əhvali-ruhiyyə*, *rifahi-hal*, *sərf-nəzər*, *nöqteyi-nəzər*, *tərcümeyi-hal* və bu kimi sözlərin bəzisinin anlaşıqlı Azərbaycan sözləri ilə əvəz etməyi vacib bilir: *rifahi-hal* yerinə *dolanacaq*, *güzəran* əvəzinə *qırım*, *əhvali-ruhiyyə* əvəzinə *təhər-tövr*. İnanır ki, bu sözlər işlənsə, dilin axarına girsə, qulağa yatıb adılşəcək. Bir çox alınma sözlərin lazımlığını nəzərə alaraq, onları dilimizdə saxlamağı məsləhət bilir. Ancaq bir şərtlə ki, qardaş xalqdan və ya başqa millətdən aldığımız sözlər mütləq Azərbaycan dilinin öz qanununa, qrammatikasına, bütün incə xüsusiyyətlərinə tabe edilərək işlənsin, dilin qanunu, dilin ruhu sözlər üzərində hakim olsun. Azərbaycan dilinə “bir sıra zərərli cərəyanlar gəlməsini” vurğulayan ədib “bunlarla mübarizə eləməyi” hər bir Azərbaycan ziyalısının şərəfli işi hesab edir. Dilimizdəki nöqsanları şərti olaraq iki hissəyə bölür: 1) yerli-yersiz yeni sözlər gətirmək, onların mənasının başa düşülmədiyi ilə maraqlanmadan dili zibilləmək; 2) cümlə savadsızlığı, sözləri yerində işlədə bilməmək, Azərbaycan dilinin ən sadə qanun-qaydalarına tabe olmamaq. Bu nöqsanların hər ikisini qorxulu hesab edir, çünki hər ikisi dilimizi geniş xalq kütləsindən ayırır.

Rəsul Rzanın tədqiqatları ən kiçik dil vahidlərindən böyüyə doğru gedir – fonetikadan başlanıb, ardıcıl şəkildə morfoloji və sintaktik səviyyələrə doğru irəliləyir. Dilin fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik normalarına realistikcəsinə yanaşır, real həyatda *necə deyilir* və *necə deyilməlidir* məsələlərinə aydınlıq gətirir. O, dillər üçün ümumi, müştərək prinsipləri müəyyənləşdirməyi, onlara rəşional-fəlsəfi baxımdan qiymət verməyi bacarır. İnsanın daxilində maksimum yığcamlığa, sadəliyə meyil vardır, bu qənaət dildə də özünü göstərir, əks halda bəzi yanlışlıqlar yaranır.

Dilimizin inkişafında yeni söz yaratmanı mühüm şərt, ehtiyacdən doğan elmi-məntiqi bir hadisə hesab edir və belə bir qənaətə gəlir ki, yeni sözlər və ya yeniləşdirilən sözlər süni yox, dilin tarixi gəlişi, axarından doğmalı, semantik əhatə dairəsində, lüğət imkanlarında olmalıdır. Bu gün də ədəbi dilimizdə, canlı danışqda işlədilən *özümləşmək*, *özümlü*, *gətirmə*, *bəlimək*, *bəlim*, *gərəklik*, *nəğmələnmək*, *ayrılış*, *eşidimli*, *doyumsuz*, *öyrənc*, *çağdaş*, *sənətdaş*, *əsrdaş*, *çimərlik*, *uçarlıq* kimi sözlər şairin fərdi yaradıcılıq məhsuludur.

Açar sözlər: söz yaratma, mdilin ruhunu qorumaq, purism, alınma sözlər, beynəlmiləl sözlər, morfoformantlar, norma

Rəsul Rza üçün ana dilinin milli varlığını və ruhunu qorumaq şərəfli bir vəzifə olmuşdur: “Dilin zənginliyi sözün çoxluğu ilə ölçülmür – dil ictimai dəyişikliklər, tarixi inkişaf nəticəsində şüurun özü kimi daim dəyişir. Dilin harmonik inkişafı üçün onun gərəклиyi mühüm şərt-dir. Metal alət işlədilməsə, paslanır. Dil də işlədilməsə get-gedə kəsərini, məna dəqiqliyini və dərinliyini, ifadə incəliyini və gözəlliyini itirir, inkişafdan qalar” (1, 46).

Dil mədəniyyətindən danışarkən “hələ çözülməmiş problemlərini açmağa çalışır”. Ədibə görə, dilin formalaşmasına bir sıra siyasi, iqtisadi, mədəni-tarixi faktorlar təsir göstərir. Onlardan biri də milli və beynəlmiləl mədəniyyətlərin münasibətidir. Mədəniyyətlərin bir-birinə yaxınlaşması ilə beynəlmiləl leksika yaranır, dünyada baş verən bütün ictimai dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. Elm və texnika sahəsində xalqlar arasında əlaqələr qüvvətlənir, bunun nəticəsində elmi terminologiya beynəlmiləl səciyyə qazanır. Bu inteqrasiya bu günün özündə də aktuallığını itirmir. Beynəlmiləl sözlər Azərbaycan dilində eyni səviyyədə yayılmamışdır, bu, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin, ümumiyyətlə, sosial təbəqələrin marağından asılıdır. Şair bu məsələyə toxunarkən bəzi qeyri-Azərbaycan sözlərinin vətəndaşlıq qazanmasına münasibət bildirir, bunlardan yan durub köhnəlmiş sözləri saxlamağı, köhnəyə qayıtmağı düzgün hesab etmir. Dünyanın bütün mədəni xalqlarının “internasional”, “universitet”, “partiya” kimi sözləri işlətməsini qanunauyğun tarixi proses kimi əsaslandırır, ondan kənarda qalmamağı tövsiyə edir. Bəzi hallarda dilimizdəki alınma ərəb və fars tərkibli beynəlmiləl sözləri aydın, səlis Azərbaycan sözləri ilə əvəz etməyi xeyirli bilir: “beynəlxalq” deməkdənsə, “xalqlararası” desək, daha yaxşı olmazmı?”

Dilin lüğət tərkibi və onun zənginləşməsi yollarından danışarkən dilə gəlmə və gətirilmə sözlərə, yeni yaranan anlayışları bildirmək, həm də dildə çoxdan alınan və geniş yayılan terminləri əvəz etmək üçün süni söz və terminlər yaratmağa – purizmə münasibətini bildirir: “Belə bir cərəyan bizdə də vardı, revolyusiyanın ilk illərində bütün azərbaycanca olmayan sözlərin hamısını Azərbaycan sözləriylə əvəz etmək istəyənlər vardı. Onlar *aeroplana* "uçquc", *samovara* "qur-qur", *paravoza* "buğla gedən" deyir və bu kimi yöndəmsiz sözlərlə dili düzəltmək istəyirdilər. ..Bu adamlar dili təmizləmək bayrağı altında dilə girmiş bütün ərəb və fars sözlərini atmağı təklif edir, dilimizi anlaşılmaz sözlərlə doldururlar. Yaxud dilimizi saflaşdırmaq pərdəsi altında dili dəmir hasar içinə almaq, ona heç bir yeni sözün gəlməsinə imkan verməmək istəyirlər. Bu təşəbbüslərin hər ikisiylə mübarizə aparmaq lazımdır. Biz ərəb, fars, osmanlı dillərinin təsiri ilə mübarizə deyəndə, o dillərin vaxtilə dilimizə soxulmuş ruhu ilə mübarizə məsələsindən danışırıq. "Şayani-diqqət", "hissi-qəbləlvüqu" və bu kimi xalqımıza yad olan, xalq tərəfindən mənimsənməmiş, xalqın dilinə girməmiş, dilimizin ruhuna uymamış sözlərin və ifadələrin dildən qovulmasından danışırıq. Bu işdə solçuluq edənlər və məsələnin mahiyyətini anlamayıb Azərbaycan dilini ancaq Azərbaycan sözlərindən ibarət bir dil etmək istəyənlər zərərli iş görürlər” (1, 36-37). Soruşur: *kasıb, ağıllı, sovqat, fəhlə, fabrik, sovet* və yüzlərlə belə sözləri işlədəndə kim bu sözlərin Azərbaycan sözü olmadığı barədə düşünür? Kim bu sözləri anlamır? Cavabını da özü verir: “Dilin qüdrəti də orasındadır ki, onillər sürən ərəb istilas, fars təzyiqi, osmanlı təsiri altında öz ruhunu saxlamışdır. Xalqımız ərəblərdən, farslardan, osmanlılardan və başqa millətlərdən aldığı sözləri özünün dil süzgəcindən keçirərək, onları Azərbaycan dilinin ahənginə, qanunlarına uyğunlaşdıraraq elə bir hala salmışdır ki, indi çox çətinliklə o sözlərin ibtidai halını axtarıb tapmaq olar” (1, 47). Təəssüf edir ki, başqa dillərdən alınmış sözlərin dilimizdə necə, nə şəkildə işlənməsi haqqında çox az danışılır, az yazılır. Xalq arasında *silis, silistçi, yaranal, koburnat* və bu kimi sözlər var, bunların əsl məlumdur, lakin bu şəkildə işlənməsinin mənfəi, ya müsbət olduğu haqqında ümumi fikir olmadığını bildirir.

Şairə görə, elə sözlər, tərkiblər var ki, onlar dildə çox geniş işləndiyinə baxmayaraq, “gətirildikləri dilin dadına-duzuna uymamış, dil üçün özümləşməmişlər”. *Əhvali-ruhiyyə, rıfahi-hal, sərf-nəzər, nöqtəyi-nəzər, tərcümeyi-hal* və bu kimi sözlərin bəsisinin anlaşıqlı

Azərbaycan sözləri ilə əvəz etməyi vacib bilir. Məsələn, *rifahi-hal* yerinə *dolanacaq*, *güzəran* əvəzinə *qırım*, *əhvali-ruhiyyə* əvəzinə *təhər-tövr*. İnanır ki, bu sözlər işlənsə, dilin axarına girsə, qulağıımıza yatıb adılacaq.

Bir çox alınma sözlərin lazımlığını nəzərə alaraq, onları dilimizdə saxlamağı məsləhət bilir. Ancaq bir şərtlə ki, qardaş xalqdan və ya başqa millətdən aldığımız sözlər mütləq Azərbaycan dilinin öz qanununa, dilimizin qrammatikasına, bütün incə xüsusiyyətlərinə tabe edilərək işlənsin: “Dilin qanunu, dilin ruhu sözlər üzərində hakim olsun”. Beləliklə, həm alınma sözlərin lazımlığını vurğulayır, həm də əcnəbi sözləri onlardan fərqləndirir. Məsələ belədir ki, alınma sözlər təkcə bizim həyatımıza daxil olan başqa həyatın reallıqlarını, sosiumları bildirən işarələr deyil, ehtiyacdən dilə keçən sözlərdir; mənalarında aprobasiya baş verir, fonetik, qrafik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, semantik cəhətdən mənimsəmə prosesi keçərək, dilin bütün normalarına uyğunlaşır və lüğət vahidinə çevrilirlər. Alınma sözün morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementləri dilin müvafiq quruluşuna uyğun gəlir və sözləri ilə harmoniya yaradır, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edirlər. Əcnəbi sözlər isə Azərbaycan dili qrafikası ilə yazılısalar da, müəyyən izahsız anlaşılmırlar. Alınma müəyyən müddət ərzində dildə mövcud olan müxtəlif əcnəbi dil elementlərinin məcmusu yox, fasiləsiz bir prosesdir, o, sosial mədəni-tarixi səciyyə daşıyır. Bu antinomiya dilin inkişafına təkan verən stimullardır, ictimai tələbatdan dilə gələn sözlər dil sistemini dağıdıb məhv etmir, çünki inkişafda olan dilin daxili qanunları son nəticədə ictimai əhəmiyyətə malikdirlər. Doğru qənaətə gəlir: “Dünyada az-çox inkişaf etmiş elə bir dil yoxdur ki, o, başqa xalqların dilindən faydalanmamış olsun. Yalnız ayrı-ayrı kəlmələr deyil, bəzi ifadə formaları da bir dildən başqa dilə keçə bilər. Bu götürmələr, gətirmələr ana dilinin ruhuna, deyiminə, ahənginə, qrammatik qaydalarına, bir sözlə, qanına-canına yatarsa, xaric səslənmirsə, dili zənginləşdirir. Vay o haldan ki, o, başqa xalqın dilindən alınmış kəlmə, qanun və ahəng xüsusiyyətlərimizi nəzərə almadan dilə pərçim edilsin. Hər dilin əsrlər boyunca yaranmış biçimi, dadı-duzu var. Onun sözlərinin, ifadələrinin, deyiminin özünəməxsusluğu var. Bu çalarlar bəzən qabarıq, bəzən haman-haman duyulan olur. Dilin bu incəliklərinə toxunanda o sızlayır, göynəyir” (1,47).

Rəsul Rza Azərbaycan dilinin xalqın istək-arzularını ifadə edən bir şəkildə inkişaf etməsi uğrunda mübarizə apararkən zamanın dil quruculuğunun müvəffəqiyyətlərini də yaddan çıxarmır. Dilimizi 1925-26, hətta 1930-32-ci illərlə müqayisə edir, nə qədər böyük irəliləmə, inkişaf olduğunu göstərir. Müqayisə üçün 1925-ci il “Maarif və mədəniyyət” jurnalının bir nömrəsindən misal çəkir: “Hər şeydən əvvəl şunu qeyd etməliyik ki, məktəb dərslərində olan qramer kəndisinə əfv edilən böyük diqqət və əhəmiyyətə rəğmən, məktəbli uşaqlar tərəfindən hala da hüsn-təvəccöh qazanmamışdır”. Və qeyd edir ki, bu dil heç bir zaman Azərbaycan xalqının dili olmamışdır. Azərbaycan dili Vaqifin: “Ay qabaqlı, bulud züflü gözəlin, duruban başına dolanmaq gərək; Bir evdə ki, belə gözəl olmadı, o ev bərbad olub talanmaq gərək” misralarında əks olunmuş gözəl dilin ruhunu, ənənələrini saxlayaraq inkişaf etmişdir. Bu günün Azərbaycan dili də belədir: safdır, axıcıdır, gözəldir, sadədir (bax: 1, 37).

Azərbaycan dilinə “bir sıra zərərli cərəyanlar gəlməsini” vurğulayan ədib “bunlarla mübarizə eləməyi” hər bir Azərbaycan ziyalisinin şərəfli işi hesab edir. Dilimizdəki nöqsanları şərti olaraq iki hissəyə bölür: 1) yerli-yersiz yeni sözlər gətirmək, onların mənasının başa düşülmədiyi ilə maraqlanmadan dili zibilləmək; 2) cümlə savadsızlığı, sözləri yerində işlədə bilməmək, Azərbaycan dilinin ən sadə qanun-qaydalarına tabe olmamaq. Bu nöqsanların hər ikisini qorxulu hesab edir, çünki hər ikisi dilimizi geniş xalq kütləsindən ayırır.

Rəsul Rza xüsusilə nüfuzlu və rəhbər, Mərkəzi Komitənin orqanı olan “Kommunist” qəzetində yer tutan nöqsanlara göz yuma bilmir, çünki “mərkəz və rayon qəzetləri, fəhlə və kolxozçular, ziyalılar ondan öyrənirlər”. İstehzanı qrotesk səviyyəsinə yüksəldir: “Kommunist” qəzetinin bəzi əməkdaşları dilə lüzumsuz yeni sözlər gətirməkdə, həqiqətən, birinci yer tuta

bilərlər: *natura*, *uçastok*, *mexanizator*, *mobilizasiya*, *sort*, *pozisiya*, *transport*, *spekulyasiya*, *ekipaj*, *reys*, *produksiya*, *korpus*, *uçot*, *xormeyster*, *avariya*, *prosent*, *prostoy*, *komissariat*, *masştab*, *realizə etmək*, *maşinist*, *laryok*, *struktura*, *instruksiya*, *populyarlaşdırmaq*, *buksir* və bundan başqa yüzlərlə belə sözləri yazan qəzet işçiləri bir balaca özlərinə zəhmət versələr, bu sözlərin əvəzini Azərbaycan dilində tapa bilərlər” (1, 39).

Ən görkəmli yazıçılarımızın dilində belə hərc-mərclik olması diqqətindən yayınmır: “Onların dilində *sobor*, *kupol*, *dvornik*, *eqoizm*, *kaşa*, *svita*, *interes*, *qeroik*, *traktovka* sözləri ilə bərabər *təhti-himayə*, *hissi-qəbləlvüqü* və belə-belə şeylər də var. Məsələn, “Ədəbiyyat qəzeti” yazır ki, “Məcnun rolunun traktovkası düzgün deyil”. Məcnun hara, traktovka hara? Ayırı-ayrı qəzetlərimizin, tərcüməçilərimizin bu və ya başqa sözü dilimizə gətirməsi ilə məsələ bitmir, yəni onlar sözlərlə birgə şəkildə də işlədirlər”. Məsələn, nümunələrə əsasən bildirir ki, indi bu saat çox yerdə *traktorçu* yerinə *traktorist* yazırlar, *uçot* sözünü peşə-sənət bildirən milli şəkildəmiz əvəzinə *-çik* şəkildəsi ilə *uçotçik* yazırlar: “Nə üçün gözəl *yedək* sözümüz varkən *buksir* yazılsın? Bizim qoca analarımız deyirlər ki, “başına yüz min qəza gəldi”. Yaxud: “Görəsən, yazığa bir qəza üz verdimi?” Bunun yerinə bizim qəzetlər “qəza” deyil, “avariya” yazırlar” (ətraflı bax: 1, 40). Dilimizi belə şəkildə salanları yazı dilimizi xalqdan uzaqlaşdırmaqda suçlayır.

O, həmişə dilimizin ayırı-ayrı problemləri haqqında açıq, sərbəst, geniş müzakirələrin tərəfdarı olmuşdur. Dil haqqında fikir söyləyən bəzi mütəxəssislərin yazılarındakı ayırı-ayrı cümlə, söz birləşmələri onda təəccüblə qarışıq təəssüf hissi doğurur: “Bu eksperiment, təcrübə dildə hərc-mərcliyə, özbaşınalığa aparıb çıxarmazmı?” Hansı məntiqə “səciyyə daşıyır” demək olar, “Vurğun kəsildim” demək olmaz? Nə üçün “anmaq” demək olar, “anımlı” demək olmaz. “Duymaq”dan “duyum” sözü yaratmaq niyə qəbahət olsun? “Olmaq” sözü var, “ölmək” sözü var. Hansı məntiqə “olum” sözünü rədd edib, “ölüm” sözünü işlətməliyik. Deyirlər: çünki belə demirlər. Nə olsun demirlər, deyirlər. Məncə, bu və bu qəbildən olan etirazlar, mübahisələr, fikir ayrılıqları hökm şəkildə deyil, müzakirə, götür-qoy eləmək üçün bir baxım nöqtəsi şəklində olmalıdır” (1, 49). Müəllif Azərbaycan dilindəki *ötəri*, *keçəri*, *köçəri*, *gedəri*, *səfəri* və bu kimi sözlərin mənasında *öləri* sözünü daha üstün sayır. Dilimizdə *görüm*, *baxım*, *içim*, *gəlim*, *verim*, *atım* (bir *atımlıq* barıtı var), *yeyim*, *geyim* və bu kimi sözlər olduğunu və onlardan düzgün istifadə etmədikdə yanlış məna alındığını qeyd edir. Məsələn: “Bu vaxta qədər böyük bir nazirliyin adı “Yeyinti sənayesi” şəklində işlənir. Məlumdur ki, *yeyinti* mənfi mənada olan sözdür (filan yerdə bu qədər yeyinti olmuşdur)” (bax: 1, 51). Nazirliyin adının “Yeyim nazirliyi” olmasını daha doğru hesab edir.

Rəsul Rzanın tədqiqatları ən kiçik dil vahidlərindən böyüyə doğru gedir – fonetikadan başlanıb, ardıcıl şəkildə morfoloji və sintaktik səviyyələrə doğru irəliləyir. Dilin fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik normalarına realistsinə yanaşır, söyləmin anlamına diqqət yetirir, real həyatda *necə deyilir* və *necə deyilməlidir* məsələlərinə aydınlıq gətirir. Sifətin çoxaltma dərəcəsi keyfiyyətin adi dərəcə ilə müqayisədə çoxluğunu bildirir. Əlamət və keyfiyyətin adi normadan artıq olduğunu ifadə etmək yollarından biri fonosintetik üsuldur. Bu halda sifətin ilk iki səsinə *m*, *p*, *s*, *r* səslərindən biri əlavə edilir və söz bütövlükdə yenidən təkrarlanır. Müəllif bu formanı *qoşalaşma* adlandırır: “Bəzən bir söz başqası ilə necə qoşalaşdığından asılı olaraq yeni məna çaları verir. “Qırmızı”, “düz”, “yaşıl” sözlərinə “qıp”, “düm”, “yam” əlavələr etməklə onların mənasında yeni şiddət, daha artıq məna çalarını yaranır: “qıpqırmızı”, “dümdüz”, “yamyaşıl”. Bütün belə qoşalaşdırmalarda əlavə hissə əvvəl, sözün əsl sonra gəlir – *yumyumşaq*”. Lakin bir istisnayı nəzərə alır: “Yalnız *ağ* sözündə əlavə ikinci sraya keçir: *ağappaq*. Niyə?” (1, 47-48). Cavabını dilçilərin öhdəsinə qoyur.

Avropa mənəbli termin elementlər Azərbaycan dilində canlı suffiksasiya, prefiksasiyada işlənir, bu alınma morfoformantlar müntəzəm şəkildə yeni sözlər yaratmaq qabiliyyətinə malik deyillər. Onlar söz tərkibində üzvlənir, bağlı çıxış edir, sözlərlə birlikdə dilimizə daxil

olurlar. Bununla belə, bu formantların Azərbaycan dili sözlərinə qoşulması faktlarını müşahidə etdiyindən (məsələn, bu gün də dilimizdə işlənən *antimüharibə*, *hiponüvə* və s.) ədib, rus dilində olduğu kimi, qeyri-, anti-, əks-, na-, bi- və bu kimi sözün mənasını dəyişən derivasiya, termin elementlərdən yaradıcı şəkildə istifadə etməyi, onların tətbiq dairəsini zənginləşdirməyi tövsiyə edir. O, dillər üçün ümumi, müştərək prinsipləri müəyyənləşdirməyi, onlara rəşional-fəlsəfi baxımdan qiymət verməyi bacarır. İnsanın daxilində maksimum yığcamlığa, sadəliyə meyil vardır, bu qənaət dildə də özünü göstərir, əks halda bəzi yanlışlıqlar yaranır. Məsələn, şair öz əvəzliyindən bəhs edərkən yazır: “Müşavirə işini qurtardı” yerinə, “Müşavirə öz işini qurtardı” deyirik. “Əhməd oğluna nəsihət elədi” yerinə, “Əhməd öz oğluna nəsihət elədi”. Bəzən bu öz sözü gərək olur. Məsələn, belə bir cümlədə: “Əhməd uşaqların mübahisəsinə qulaq asdı, öz oğlunu danladı”, ya “Əhməd kitablar arasından öz kitabını götürdü”. Başqa bir nümunədə: “İndiki danışığ və yazı dilimizdə “artıqlaması ilə”, “plana dair” və bu kimi sözlər geniş işlənir. Məlumdur ki, “artıq” sözünün *çox* ifadə edən mənasından başqa bir də *qalıq* ifadə edən mənası vardır. *Artıqlama* isə uydurma sözdür, hələ “-sı” da əlavə ediləndə eybəcər bir söz yaranır. Bir halda ki, “daha çox”, “daha artıq” deyilsə, həm aydın, həm də yaxşı olar”. Mətbuatda və danışığda tez-tez işlədilən *kol* sözünü də mexaniki tərcümə bəlası hesab edir: “əslində *kust* kol deyil, “dəstə, topa” mənasındadır; ata-babadan “nar topası”, “gül topası”, “pambıq topası” eşitmişik, indi “gül kolu”, “pambıq kolu” yazırıq” (ətraflı bax: 1, 46-47).

Dilimizin inkişafında yeni söz yaratmanı mühüm şərt, ehtiyacdən doğan elmi-məntiqi bir hadisə hesab edir və belə bir qənaətə gəlir ki, yeni sözlər və ya yeniləşdirilən sözlər süni yox, dilin tarixi gəlişi, axarından doğmalı, semantik əhatə dairəsində, lüğət imkanlarında olmalıdır. Bu gün də ədəbi dilimizdə, canlı danışığda işlədilən *özümləşmək*, *özümlü*, *gətirmə*, *bəlimək*, *bəlim*, *gərəklik*, *nəğmələnmək*, *ayrılış*, *eşidimli*, *doyumsuz*, *öyrənc*, *çağdaş*, *sənətdaş*, *əsrdaş*, *çimərlik*, *uçarlıq* kimi sözlər şairin fərdi yaradıcılıq məhsuludur. Əmindir ki, dilə gərəkli, uyar olan, dilin qəhətliyini doldura bilən sözlər qalacaq, olmayanlar lazımsız bir şey kimi sıradan çıxacaq.

“Qrammatik qaydalar mövcud dil əsasında yaranır”, – deyən müəllif haqlıdır, dilin qanunauyğunluğunun sistemləşməsi də dil materialından doğur. Ehtiyat edir ki, bu gün səhv sayılan bir ifadə, söz, tərkib sabah varlığını doğrulda bilər. Məsələn, “qəzet yazır” ifadəsinə təəccüblə yanaşır, əslində “qəzetdə yazılmışdır”, “dərc olunmuşdur”u daha dürüst hesab edir. Müəllifin fikrincə, Sabir: “Adətimiz daş idi, dava günü”, – deyərək formal məntiqin qanunlarına əsaslanıb. Ədib ritorik sualla müraciət edir: adət necə daş olur? Burada “atmaq” sözü çatmır. Gərək “Adətimiz daş atmaq idi, dava günü” deysin. Aydın ki, Sabirin yazdığı daha lakonik olmaqla məna anlamında heç bir “necə?” doğurmur. Sabir: “Gəl-gəl, a yaz günləri”, – deyir, “Gəlin”, – demir. Bu, qrammatik baxımdan “səhv”, əslində isə düzdür”. Belə qənaətə gəlir ki, dilin müəyyən qaydalarını gözləmək şərtidir, lakin onu məhdud çərçivəsində saxlamaq lazım və mümkün deyil (ətraflı bax: 1, 50).

Şair dialektləri əsərlərin bədii keyfiyyətinə müsbət təsir edən, kolorit verən bir etnoqrafik fakt, saf, etibarlı mənbə kimi dəyərləndirir, ədəbi dilimizin təkə alınma sözlər deyil, öz daxili imkanları – dialekt və şivələrimiz hesabına zənginləşməsi üçün mənbə, baza hesab edir.

Rəsul Rza yaradıcılığı konkret poeziya ilə məhdudlaşmır, o, həm də istedadlı publisist, tərcüməçi, nəşir və dilçidir. Azərbaycan poeziyasındakı novatorluğunu məşğul olduğu bütün sahələrdə, xüsusilə dilçilik görüşlərində qoruyub saxlamışdır. Yaradıcılıq simfoniyasını özü belə cavablandırır: “Mən küləyəm, əsməyəm; kim bilər ki, mən varam”.

Ədəbiyyat

1. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. V c., Bakı, “Öndər”, 2005, s.46.

N.Mammadli

The linguistic viewpoint of Rasul Rza

(Basing on the articles dealing with “Analyses” and “The present state of the Azerbaijan language and its future duties”)

Summary

In Rasul Rza's opinion, some factors such as political, economic, cultural-historical affect the formation of the language. There are some kinds of words, expressions which are used much in the language are observed not to be adopted by the language. For instance, the words such as *mood*, *mentality*, *viewpoint*, *autobiography* and some others are considered to be important to be replaced by many other clear Azerbaijan words. Rasul Rza prefers to use *dolanacaq* instead of the word *rifahi-hal*; *qırım* instead of *guzaran*; *təhər-tövr* instead of *əhvali-ruhiyyə*. He believes that these words will become common (ordinary) if they are used much. Considering the necessity of many borrowings, he advises to keep them in our language. According to the opinion of this poet, it is considered to be possible only in that case the borrowings from other nations should follow the rules of the Azerbaijan language, its grammar, etc. The poet states that there are some ‘harmful currents’ which needs to fight against. He considers this fight to be the honor for an Azerbaijan intelligent. He divides the defects in our language into two parts: 1) to waste the language by borrowing any words not paying any attention whether they are useful or not; 2) not to use the words in their right order. He names it ‘sentence illiteracy’, and he blames those who do not pay any attention to the simplest laws of the Azerbaijan language. He defines all of these two defects harmful as they are able to divide the language of our people.

Rasul Rza's investigations go from the simplest language units up to the largest ones. They begin from phonetics, and then regularly follow the morphological and syntactic levels. He realistically approaches the phonetic, lexical, semantic, morphological and syntactic norms of the language, and he clarifies the problems how *it is said*, and *how it must be said* in the real world.

He is able to define common, joint principles of the language and to evaluate them from a rational and philosophical point of view. There is a tendency for maximum concentration and simplicity within a person, and this saving is manifested in the language, otherwise there may be some misunderstanding.

The development of the new vocabulary is an important prerequisite, a scientific and logical phenomenon, and concludes that new words or updated words should be artificial rather than artificial, in their native language, in semantic terms, in vocabulary capabilities.

The words which are used in our language nowadays such as *özümləşmək*, *özümlü*, *gətirmə*, *bəlimək*, *bəlim*, *gərəklik*, *nəğmələnmək*, *ayrılış*, *eşidimli*, *doyumsuz*, *öyrənc*, *çağdaş*, *sənətdaş*, *əsrdaş*, *çimərlik*, *uçarlıq*, etc. are individual creative product of a writer.

Key words: word forming, to protect the soul of the language, purism, borrowings, international words, morphoformants, norm

Н.Мамедли

Лингвистические взгляды Расула Рзы

(на материале статей автора «Рассуждения» и «О современном состоянии азербайджанского языка и его будущих задачах»)

Резюме

По мнению просветителя, на формирование языка влияют ряд политических, экономических, культурно-исторических факторов. Существует многие слова, состав слов, которые, несмотря на их использование, так и не были языком обнародованы. Например, такие слова, как *əhvali-ruhiyyə*, *rifahi-hal*, *sərf-nəzər*, *nöqteyi-nəzər*, *tərcümeyi-hal* и т.д. он считал важным заменить азербайджанскими словами: вместо *rifahi-hal dolanacaq*, вместо *güzəran qırım*, вместо *əhvali-ruhiyyə təhər-tövr*. Он верил, что если эти слова будут употребляться, станут обыденными словами. Учитывая надобность некоторых слов, он советовал их оставить в языке. Но с учетом того, что заимствуя слова из других языков они должны подчиняться грамматическим правилам азербайджанского языка, использоваться в соответствии с тонкостями языка.

Указывая на «приход вредных направлений» на азербайджанский язык, просветитель считал, что борьба с ними это честь для каждого азербайджанского интеллигента. Недочеты в языке он делит условно на две части: 1) используемые не к месту слова, не зная их значение засоряющие язык; неправильное употребление слов, предложений, не подчинение их правилам азербайджанского языка. Эти недочеты он считает опасными, так как оба варианта разделяют наш язык от широкой народной массы.

Исследования Расула Рзы идут от малой единицы языка к большой – начинается с фонетики, постепенно переходит к морфологическому и синтаксическому уровню. Он реалистически подходит к фонетической, морфологической, семантической и синтаксической нормам языка, привносит ясность к тому как используется и как должно быть использоваться. Он может определять и оценивать с рационально-философской точки зрения общие для языков принципы. Человек стремится к простоте и лаконичности, данное заключение и в языке себя проявляет, в противном случае могут возникнуть некоторые неточности.

Он считает словообразование важным условием, научно-логическим событием в развитии языка и приходит к выводу о том, что новые слова должны естественным путем войти в язык, имея семантическое поле. И в настоящее время, используемые в живой разговорной речи такие слова, как *özümləşmək*, *özümlü*, *gətirmə*, *bəlimək*, *bəlim*, *gərəklik*, *nəğmələnmək*, *ayrılış*, *eşidimli*, *doyumsuz*, *öyrənc*, *çağdaş*, *sənətdaş*, *əsrdaş*, *çimərlik*, *uçarlıq* являются индивидуально-творческим продуктом автора.

Ключевые слова: словообразование, сохранение духа языка, пуризм, заимствованные слова, интернациональные слова, морфоформанты, норма.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.08.2019

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar Rzayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.